

ності полковника І.Старинова, «було репресовано повністю всіх партизан — підпільників, диверсантів»¹⁰, розукомплектовано нагромаджені запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Проте, слід зазначити, що хоча у СРСР і було згорнуто всі програми, пов'язані з підготовкою партизанської війни на власній території на випадок вторгнення військ агресора, однак радянське керівництво враховувало доцільність використання своєї закордонної агентури для організації на час війни диверсійно-підривної роботи в тилу потенційного противника, зокрема, у Німеччині.

Таким чином, уже на початку Другої світової війни в окремих країнах-учасниках усвідомлювалося значення диверсійних, підривних та партизанських дій у ворожому тилу для досягнення перемоги над противником. Щодо СРСР, то його лідери, захопившись ідеєю ведення війни «на чужій території» та ігноруючи напрацювання у сфері партизанської війни так званих «ворогів народу» виявилися неготовими використати партизанський фактор для організації відсічі агресору на власній землі. Більшовикам знадобився майже рік, щоби зрозуміти необхідність централізації керівництва партизанським рухом, створити систему відповідних органів і через них забезпечити вплив бойових і диверсійних дій партизанів на перебіг фронтових операцій.

Радянський партизанський рух: організація, керівництво, основні напрями діяльності

Катастрофічний перебіг подій на фронті змусив Кремль усвідомити, що напад Німеччини — це не широкомасштабна воєнна провокація, а справжня війна, наближена до її абсолютного виміру, коли не може бути мови про можливі компроміси і переговори, а йдеться лише про перемогу або трагічну поразку. За цих обставин ефективним засобом стримування і виснаження сил агресора мала б стати партизанська

боротьба в його тилу, про що свідчив власний досвід більшовиків часів громадянської війни¹¹.

Партизанський рух 1941–1944 рр. на окупованих агресором теренах СРСР пройшов у своєму розвитку, як це свого часу відзначала радянська історіографія, три періоди, що узгоджуються з відомою періодизацією Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Водночас, кожен із них мав свої характерні прикмети, зумовлені, серед іншого, регіональними особливостями СРСР. Перший період партизанського руху хронологічно охоплює час від початку війни (22 червня 1941 р.) і до кінця листопада 1942 р., тобто до оточення військ противника під Сталінградом. Цей етап характеризувався відсутністю сталих і узгоджених поглядів різних радянських інстанцій на основну мету й завдання партизанського руху, пошуком найдоцільніших форм керівництва бойовими і диверсійними діями партизанів, створенням зі значним запізненням системи спеціальних штабів для централізованого управління партизанськими силами, організації їх діяльності в інтересах радянських збройних сил.

Водночас емпіричним шляхом відбувалося становлення форм внутрішньої організації і структури партизанських сил, оптимізація їхньої чисельності, вироблення тактики. У зазначений період бойові дії партизанів мали переважно розрізнений характер, спостерігалася відсутність взаємодії між окремими загонами, епізодичними були диверсії на комунікаціях гітлерівців.

За екстремальних обставин 29 червня 1941 р. було ухвалено директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. У ній одним із найважливіших завдань партійних та радянських органів визначалося створення на окупованій території СРСР партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з підрозділами ворожої армії, розпалювання партизанської війни і створення нестерпних умов для

агресора та його пособників¹². 18 липня 1941 р. зазначена директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу ворожих військ, що зобов'язала партійні організації надати партизанському рухові «найширшого розвитку та бойову активність»¹³.

Згадані документи обґрунтували ідеологію партизанської боротьби, надали їй безкомпромісного характеру і безжального ставлення до нацистських окупантів та їхніх пособників, яких рекомендувалося «переслідувати і знищувати на кожному кроці». Ставилося також завдання рішуче чистити власні лави «від шкурників і дезертирів», не зупиняючись перед крайніми заходами¹⁴.

Таким чином, уже на початку війни вище радянське керівництво заклало основи організованого партизанського руху на окупованій території СРСР, політичний та ідеологічний контроль над яким узяла на себе комуністична партія. Із часом у результаті дій окупаційної адміністрації цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським спротивом місцевого населення та переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами німецького історика К.Клаузевіца, у «народну війну», «що руйнує, як повільно жевріючий вогонь, основні підвалини ворожої армії»¹⁵.

Як показали перші місяці війни, для організації широко-масштабного й ефективного партизанського руху ані партійно-радянське керівництво СРСР, ані органи держбезпеки, ані військове командування виявилися фактично неготовими. Тому всю роботу щодо розгортання збройної боротьби в тилу наступаючого противника доводилося починати практично «з чистого аркуша», діяти наосліп, ідучи шляхом прорахунків і помилок.

Організацією і керівництвом партизанською боротьбою займалися паралельно (а фактично — незалежно один від одного) партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми), органи НКВС (республіканські

наркомати внутрішніх справ, їх обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координація зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівнях була відсутня. Кожен із зазначених чинників мав власне бачення і розуміння поставлених перед ним завдань.

Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та виступи по радіо 3 липня того ж року Й.Сталіна «стали початком створення широкої мережі підпільних парторганізацій і партизанських загонів в областях України, тимчасово захоплених фашистами»¹⁶. Уже 30 червня 1941 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про «створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп»¹⁷ та організовано оперативну групу на чолі з секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М.Співаком, на котру покладалося завдання створення мережі нелегальних партійних осередків, організація партизанських загонів, добір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога. Загальне керівництво групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М.Бурмистенко і Д.Коротченко¹⁸.

25 червня 1941 р., відповідно до наказу з Москви, при НКВС УРСР та його обласних управліннях було створено оперативні групи для боротьби з парашутистами і диверсантами противника, перед якими ставилося і завдання формування партизанських загонів. 25 серпня 1941 р. згадані групи були реорганізовані в 4-ті управління (відділи) з організації та керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп¹⁹.

10 липня 1941 р. військова рада Південного фронту ухвалила постанову про створення при розвідувальному відділі фронту позаштатного відділення для організації диверсійно-партизанських загонів. 26 липня командування Південно-Західного напрямку і ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до населення окупованих районів України, закликавши його

вступати до партизанських загонів, створювати нові формування, «громити фашистських окупантів»²⁰. Наступного дня на ім'я начальників штабів фронтів діючої армії за підписами начальників генштабу Г.Жукова і головного розвідувального РСЧА П.Голикова надійшла шифротелеграма з вимогою «негайно приступити до формування і закидання на зайняту противником територію більшої кількості дрібних диверсійно-партизанських груп і загонів»²¹.

19 серпня 1941 р. головне політичне управління Червоної армії надіслало військовим радам і політуправлінням фронтів директиву про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом. Ці завдання покладалися на спеціально створені 8-мі відділи політуправлінь фронтів та відповідні відділення політвідділів армій із роботи серед частин Червоної армії і партизанських загонів²².

Неузгодженість і розпорошеність у діях партизанських формувань, що підпорядковувалися різним відомствам, у першу чергу турбувала військове командування, яке очікувало у складній стратегічній ситуації більшої допомоги від партизанів. Уже в доповіді від 21 липня 1941 р. командування Південного фронту на ім'я Й.Сталіна та головнокомандувача Південно-Західного напрямку С.Будьонного підкреслювалося, що відсутня «ще реальна робота партизанських загонів, організованих партійними комітетами й органами НКВС на залишеній нами території»²³. Командуючий 5-ю армією Південно-Західного фронту генерал-майор М.Потапов у серпні 1941 р. в розмові з представником 4-го управління НКВС УРСР говорив: «Партизани нічого не роблять, сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії та відновлення радянської влади»²⁴.

На 1 жовтня 1941 р. в областях УРСР за відомостями ЦК КП(б)У було сформовано 738 партизанських загонів (26 257 бійців) і 191 диверсійна група (1374 особи)²⁵. Водночас

несприятливий перебіг бойових дій на Південно-Західному фронті, коли радянські війська спішно залишили західні області, фактично зірвав заходи щодо розгортання у цьому регіоні партизанського руху. Хоч у липні — вересні 1941 р. у західні та Чернівецьку області було перекинуто через лінію фронту 37 партизанських загонів (понад 550 чол.) і 233 організатори підпілля²⁶. Утім, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності, розпалася чи була ліквідована контррозвідувальними органами противниками. Серйозною перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху у Західній Україні стала ОУН С.Бандери, що користувалася широкою підтримкою місцевого українського населення.

На хід партизанської боротьби в Україні в 1941 р. негативно вплинула швидка окупація переважної більшості території військами Німеччини та її союзників, що не дозволило радянській владі втілити у життя низку заходів із розгортання партизанського руху. У Кіровоградській, Сумській та Чернігівській областях окремі партійні і радянські працівники низової ланки (район/місто), залишені для підпільно-партизанської діяльності, відступили з радянськими військами. Унаслідок зради нацистам вдалося викрити чимало партизанських баз, де було заховано зброю, боєприпаси, продовольство (Кіровоградська, Полтавська, Харківська та інші області).

Крім того, загравання в липні — вересні 1941 р. окупаційної адміністрації з українським населенням, звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання українськомовної преси, перепоховання жертв терору НКВС помітно обмежувало його участь у партизанському русі. При цьому серед певних прошарків українського суспільства, які були об'єктом більшовицьких репресій, зміцнилися антирадянські настрої і зародилася віра

в доцільність співпраці з нацистською Німеччиною для відновлення української державності. У деяких селах Житомирської та Полтавської областей радянська агентура зафіксувала факти ворожого ставлення населення до партизанів²⁷. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших регіонах України.

Справдилися, на нашу думку, певним чином пророчі слова В.Винниченка, висловлені в його листі від 15 вересня 1933 р. до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і Й.Сталіна, що хиби національної політики більшовиків в Україні створять їм «поганий тил та ненадійну оборону» на випадок збройного зіткнення з гітлерівською Німеччиною²⁸.

Проте, як би там не було, уже перші дії партизанів України викликали занепокоєння нацистів. У наказі від 14 вересня 1941 р. командуючий оперативним тилом групи армій «Південь» генерал Роквес зазначав, що в «партизанах ми зустрічаємо дуже діяльного, спритного, рухливого і рішучого супротивника, якій відмінно вміє використовувати місцевість, проводить свої операції переважно вночі й, діючи у власній країні, у більшості випадків користується підтримкою населення»²⁹.

Наказ верховного командування вермахту (ОКВ) від 16 вересня 1941 р. про «придушення комуністичного повстанського руху», який стосувався всієї окупованої території СРСР, показав, що партизанський рух уже є загрозою «для німецького керівництва війною» і фельдмаршал В.Кайтель від імені А.Гітлера зажадав від своїх підлеглих «скрізь удатися до найсуворіших заходів для придушення в найкоротші терміни цього руху».

Одним із перших відреагував на цей заклик ОКВ командуючий 6-ю армією, яка діяла на території України, фельдмаршал В. фон Райхенау. У виданому ним зловісному наказі «Про поведження військ на Сході» (10 жовтня 1941 р.) наголошувалося: «У разі застосування зброї в тилу армії з

боку окремих партизанів, уживати щодо них рішучих і жорстких заходів». А 9 листопада 1941 р. В. фон Райхенау вже вимагав особисто доповідати йому про всі випадки ліквідації понад 10 партизанів³⁰. Слова зі справами у нацистів не розходилися. Так, за даними таємної польової поліції (ГФП) при групі армій «Південь», тільки за жовтень — грудень 1941 р. було розстріляно 2388 чол., кваліфікованих як «партизани», «диверсанти», «парашутисти»³¹.

Боротьба новостворених і погано навчених партизанських загонів із досконалою окупаційною машиною нацистів була виснажливою. Згадуючи ті часи, П.Вершигора писав: «То були важкі дні. Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою, військовим престижем, але сильним ще й нашим незнанням, нашою ненавченістю»³². Такої ж думки дотримувався й О.Сабуров, котрий зазначав, що «відсутність партизанської тактики багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і здебільшого невдалими»³³.

Після поразки німецьких військ під Москвою у грудні 1941 р. та загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху. В Україні особливо вдало діяли об'єднані загони С.Ковпака, М.Воронцова, О.Сабурова, О.Федорова, інших командирів, що базувалися у північних районах Чернігівщини та Сумщини. За даними НКВС УРСР, за період від 1 серпня 1941 р. до 1 березня 1942 р. українські радянські партизани знищили 1652 об'єкти військового призначення, у тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника в боях і диверсіях оцінювалися в 12 тис. солдатів і офіцерів, власні становили близько 600 бійців³⁴.

Зазначені вище партизанські загони, що діяли на російсько-українському порубіжжі, помітно дошкуляли окупантам. Про це свідчить, наприклад, щоденник фельдмаршала Ф. фон Бока. Ось деякі записи з нього за березень — травень 1942 р.:

«У тилових районах ведеться боротьба з партизанами, що, на жаль, теж коштує нам чималих втрат... У сутичках із партизанами в тилу 2-ї армії (Вейхс) діючі там угорські підрозділи охорони поки що зазнають поразок... Виснажливі бої з партизанами в тилу 2-ї армії... У тилових районах 2-ї армії (Вейхс) партизанам удалося підірвати залізничну лінію під Ворожбою. Рух на дві доби перервано»³⁵.

Перебіг боротьби в Україні показав, що неузгодженість форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного і координаційного центру помітно впливали на ефективність бойової діяльності партизанів. Одні загони занадто довго затримувались з виходом у тил ворога, інші — самовільно покидали окуповану територію, не використавши існуючих можливостей для ведення збройної боротьби, частина партизанських загонів розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. з 1376 загонів і груп, які були на обліку в НКВС УРСР, інформація про бойові дії надійшла лише від 141³⁶. Доля інших через відсутність зв'язку була невідомою. Партизани часто відчували брак засобів радіозв'язку, мінно-підривних пристроїв, автоматичної зброї, спорядження, медикаментів.

Поразки радянських військ у травневих боях 1942 р. на Кримському півострові і під Харковом спонукали Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху, посиливши увагу до збройної боротьби в тилу ворога. 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та підпорядкованої йому системи спеціальних штабів для об'єднання керівництва і розвитку партизанського руху³⁷. При військовій раді Південно-Західного напрямку було сформовано Український штаб партизанського руху (УШПР), який розпочав свою діяльність 20 червня 1942 р. Його очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР полковник

Т.Строкач. Оцінюючи згодом створення системи партизанських штабів, маршал Г.Жуков у своїх спогадах зазначав, що це дозволило радянському керівництву «спрямовувати дії всіх сил партизанського руху в інтересах армії, координувати взаємодію партизанських загонів з операціями фронтів»³⁸.

Ефективність здійснених заходів визнавав і генерал-полковник Л.Рендуліч, який писав: «Централізація керівництва партизанськими загонами була явною, адже при підготовці і проведенні якогось значного наступу німецьких або російських (радянських — *А.К., В.Л.*) військ партизани у цьому районі негайно активізували свої дії з метою дезорганізації постачання і зриву зв'язку між частинами німецької армії, захоплення й ліквідації складів із боєприпасами і нападу на місця розквартирування військ. Ці дії були обтяжливими для армії, становлячи неабияку небезпеку»³⁹.

Станом на 26 червня 1942 р. на обліку в УШПР перебувало 704 загони (26 800 чол.) і 622 винищувальні групи (1483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), котрі діяли у північних районах Лівобережної України⁴⁰. Відомості про діяльність інших формувань були відсутні. За даними центрального штабу, в Україні діяло 238 загонів чисельністю 12 133 бійців⁴¹. У Москві були переконані, що можливості для розширення партизанського руху на території республіки використовувалися незадовільно⁴².

На середину літа 1942 р. ситуація на території України була надзвичайно складною й несприятливою для розвитку партизанського руху. До того ж, сам УШПР перебував у стадії формування, постійно змінював місце дислокації, не мав у своєму розпорядженні належних засобів радіозв'язку з партизанами та необхідних матеріальних ресурсів (зброї, боєприпасів, мінно-підривних пристроїв тощо) для забезпечення діючих партизанських загонів.

Під натиском німців радянські війська залишали українські землі й 22 липня 1942 р. загарбники повністю

захопили територію республіки, встановивши жорстокий окупаційний режим. Невдачі на фронті і відступ РСЧА з України позначилися на моральному стані населення. Гітлерівці шляхом каральних акцій проти непокірних, шантажу, демагогічних обіцянок намагалися залучити на свій бік найменш стійкі елементи і це їм частково вдалося. З цього приводу відомий партизанський командир М.Наумов говорив: «У партизани ніхто не йшов... Коли в місяць прийде до загону одна людина з оточення — це вже добре». За його словами, нерідко доводилося застосовувати примусову мобілізацію, погрожуючи у разі відмови розстрілом⁴³.

Мали місце у той час й випадки дезертирства із загонів. Ось що записав 9 серпня 1942 р. у своєму щоденнику один із партизанських ватажків М.Попудренко (з'єднання О.Федорова): «Зі Щорсівського загону дезертирувало 11 чоловік. Узяли РПД (ручний кулемет Дегтярьова — *А.К., В.Л.*); із Кіровського — 9 чоловік. Мотив цих дезертирів простий: небажання брати участі в боях і бажання добре поїсти»⁴⁴.

Згадані несприятливі обставини позначились і на бойовій активності партизанів. Зокрема, з українських теренів на територію Російської Федерації відступили з'єднання С.Ковпака і О.Федорова. А М.Попудренко визнавав, що їхнє з'єднання взагалі уникало активної боротьби, обмежуючись здебільшого оборонними діями⁴⁵.

Незважаючи на всі негаразди, партизанський рух в Україні все ж не занепав. Так, у звіті командування охорони тилу групи армій «Б» за серпень 1942 р. повідомлялося, що у зоні відповідальності зафіксована присутність 5 тис. партизанів, які діяли в районах Льгов — Бахмач — Щорс — Грем'яч — Середина-Буда, де відбулося 59 бойових зіткнень німців із партизанськими загонами⁴⁶. Відзначалася також активність партизанів на північ від лінії Дніпропетровськ — Павлоград — Лисичанськ і особливо на південний схід від Харкова. 1 вересня 1942 р. начальник СС і поліції України наказав

«припинити негайно рух одиночних машин усіх систем у райхскомісаріаті Україна, в областях на північ від залізничної лінії Чернігів — Овруч — Білокорівичі — Олевськ — Сарни — Ковель — Любомль»⁴⁷.

За даними поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних територій, упродовж серпня — вересня 1942 р. були зафіксовані бойові сутички з партизанами в районах Димера, Житомира, Чернігова, Конотопа, Путивля, Глухова, Сталіно, Кременчука⁴⁸.

Присутність партизанів у південних областях України в 1942 р. відзначають також документи румунської політичної поліції. Зокрема, у них ідеться про Одесу з прилеглими селами, Вінницю, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Херсон та ін. При цьому наводяться факти розкриття й ліквідації 56 «організацій партизанів»⁴⁹.

Водночас слід визнати, що хоча дії партизанів все частіше турбували німецьку окупаційну адміністрацію в Україні і вона вела систематичну боротьбу проти будь-яких антинацистських виступів, проте партизанський рух ще не поставив гітлерівців у критичне становище і його масштаби були незначними, аби суттєво впливати на перебіг подій на німецько-радянському фронті. Напади партизанів на об'єкти ворожого тилу не мали систематичного і цілеспрямованого характеру, не враховувалася при цьому й військова цінність цих об'єктів. Часто-густо партизанські командири захоплювалися боротьбою з дрібними поліцейськими гарнізонами та постами. Поза партизанським рухом залишалася більшість районів степової смуги і Правобережної України.

Малопомітною була діяльність партизанів на залізничних комунікаціях, які належали до найважливіших об'єктів в інфраструктурі вермахту в Україні. За період від 22 червня 1942 р. до 1 вересня 1942 р. радянські джерела зафіксували лише 107 підривів ворожих ешелонів, що було явно недостатньо, аби хоча б на деякий час дезорганізувати залізничні

комунікації противника. У цьому контексті М.Попудренко відверто визнав у своєму щоденнику за 10 серпня 1942 р.: «Вірно одне, що на комунікаціях ми не працювали, а це для фронту має основне значення»⁵⁰.

Хід бойових дій на фронті, головним чином у районах Сталінграду і Північного Кавказу, де німецькі війська досягли значних успіхів, змусив Москву уважніше поставитися до проблем партизанського руху. Наприкінці серпня 1942 р. до столиці СРСР були викликані командири і комісари найбільш активних партизанських формувань Білорусії, Російської Федерації та України, у тому числі Герої Радянського Союзу С.Ковпак та О.Сабуров. Після переговорів із партизанами в ЦШПР із ними зустрівся сам Й.Сталін. Відбулося дві бесіди, кожна тривалістю по 3–4 години.

Як згадував учасник тих зустрічей О.Сабуров, хоча Й.Сталін цікавився станом партизанського руху на окупованій території, багато разів перепитував про сили німців і партизанів, але справжнього уявлення про партизанську боротьбу, потреби її учасників він не мав. За словами О.Сабурова, голова ДКО був здивований, наприклад, тим, що партизани мають на озброєнні гармати та міномети, але не міг збагнути, навіщо вони їм. Із цього приводу Й.Сталін зробив зауваження начальнику ЦШПР П.Пономаренку, що він, начебто, подає йому невірні відомості. Урешті-решт дійшли порозуміння і було вирішено суттєво поліпшити постачання партизанів зброєю та боєприпасами, виділяти для цього авіатранспорт. Крім того, Й.Сталін погодився з пропозицією партизанських командирів примусово залучити до партизанської боротьби військовозобов'язаних осіб, які перебували на окупованій території. При цьому він зауважив: «Усіх треба піднімати, хочуть чи не хочуть вони йти воювати. У крайніх випадках розцінювати тих, хто не хоче воювати, як дезертирів»⁵¹.

Після згаданої наради, 5 вересня 1942 р., з'явився наказ наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху»,

в якому зазначалося, що він стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом, ставилося завдання перетворити його на всенародний, залучивши ширші верстви населення. Основними завданнями партизанів визнавалися «руйнування тилу противника, знищення його штабів та інших військових установ, залізниць і мостів, підпалення й підрив складів і казарм, знищення живої сили, захоплення в полон або знищення представників німецької влади»⁵².

Ухвалені в Москві рішення щодо широкої активізації партизанського руху стосувалися й України. 2 жовтня 1942 р. ЦК ВКП(б) створив нелегальний ЦК КП(б)У, який мав «очолити партизанських рух в Україні і перетворити його на всенародний рух проти німецьких окупантів».

Осінь 1942 р. наближала докорінний злам у ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції, і пам'ятними подіями цього часу стали битва на Волзі, наступ британських військ під Ель-Аламейном та десантна операція західних союзників у Північній Африці. Суттєві зміни очікувалися й у характері збройної боротьби проти нацистських окупантів на території СРСР і, в першу чергу, в Україні.

Перший період партизанського руху був часом найтяжчих випробувань для щойно створених партизанських загонів, гірких поразок і прикрих втрат. Узагальнена характеристика бойової діяльності партизанів України подається у звіті оперативного відділу УШПР: «Головною вадою партизанського руху того періоду було те, що діючи загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями»⁵³.

Другий період партизанського руху, який хронологічно датується кінцем листопада 1942 р. і завершується в 1943 р., позначився найбільшим його піднесенням на окупованій території, перетворенням на фактор оперативно-стратегічного значення. На цьому етапі завершилося створення мережі

спеціальних органів для централізованого керівництва партизанським рухом, що набув масових форм. Було здійснено широкі заходи щодо підготовки відповідних кадрів і матеріально-технічного забезпечення партизанів.

У цей час помітно посилились антинацистські настрої на окупованих українських територіях. У жовтні 1942 р. батальйон пропаганди вермахту на південній ділянці Східного фронту повідомляв, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів, розглядаються населенням України «як слабкість німецького вермахту», а тому «явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів»⁵⁴.

Поразки німців на фронтах та репресивна політика окупаційної адміністрації мали вирішальне значення для активізації всіх форм антинацистського спротиву. З цього приводу відомий німецький історик В.Герліц пише: «Партизанська війна була відповіддю на розстріли заручників, масову депортацію, голод та розруху»⁵⁵.

Основним змістом партизанської боротьби в Україні в цей період стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У і УШПР оперативних планів бойових дій на зимовий 1942–1943 рр. і весняно-літній 1943 р. періоди — захоплення і утримання переправ через річки Десна, Дніпро, Прип'ять та допомога Червоній армії при оволодінні Києвом (вересень — жовтень 1943 р.). Ці документи було схвалено вищим партійно-радянським керівництвом та узгоджено з командуванням відповідних фронтів.

Упродовж грудня 1942 р. — березня 1943 р. завершилося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів та обласні штаби партизанського руху. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою у прифронтовій смузі, другі — у глибокому тилу

противника. Сам УШПР із квітня 1943 р. перебував в оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю УШПР та його системи здійснював ЦК КП(б)У.

У процесі виконання плану бойових дій партизанів України на зимовий період 1942–1943 рр. (1 листопада 1942 — 1 квітня 1943 р.) чисельність особового складу партизанських формувань, що перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі. У лавах 74 загонів і з'єднань налічувалося 15 тис. бійців⁵⁶(не рахуючи місцевих партизанських загонів і груп). Гучний резонанс серед населення окупованих теренів мали рейди з'єднань С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Сабурова та О.Федорова з Лівобережжя України на правий берег Дніпра в район білорусько-українського Полісся.

Для потреб партизан літаками за лінію фронту було перекинуто 3 гармати, 62 міномета, 109 протитанкових рушниць (ПТР), 67 кулеметів, 15,4 т вибухівки тощо. В обсягах поставок міномети, автомати і ПТР становили відповідно 70%, 145% і 230% від їх загальної кількості в партизанських формуваннях України. Крім того, партизанам було також поставлено близько 3 тис. одиниць зимового одягу⁵⁷. Помітно поліпшився стан радіозв'язку. Якщо на 12 серпня 1942 р. відділ зв'язку УШПР мав за лінією фронту лише 9 радіостанцій, то у січні 1943 р. їх кількість збільшилась до 25⁵⁸.

Невипадково у доповіді райхскомісара України у Берлін про становище в регіоні (березень — квітень 1943 р.) зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їх діяльність у північній частині Волинської, Житомирської та Київської областей помітно активізувалася. Водночас Е.Кох наголошував, що за січень — квітень 1943 р. кількість диверсій на залізницях Ковель — Київ і Брест — Козятин — Київ становила, відповідно, 110 та 56⁵⁹. Усього ж у першому кварталі 1943 р., за даними оперативного відділу

УШПР, було підірвано 155 ворожих ешелонів на 183 ділянках залізниць⁶⁰.

Не обійшли увагою гітлерівці й рівень централізованого управління партизанськими силами. У січні — лютому 1943 р. поліція безпеки і СД Німеччини зробила висновок, що великі партизанські формування мають єдине керівництво, з яким підтримують постійний зв'язок, і що головним їх завданням є дезорганізація тилу німецьких військ, особливо руйнування шляхів сполучень, зрив постачання військових частин на фронті⁶¹.

Позитивні зрушення сталися і в діяльності партизанської розвідки. Упродовж жовтня 1942 р. — квітня 1943 р. УШПР отримав від партизанів понад 800 розвідувальних донесень, що було в п'ять разів більше, ніж за січень — вересень 1942 р.⁶²

Але найбільш дошкульного удару партизани України завдали ворогу в ході реалізації оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р. При цьому головна увага зосереджувалася на комунікаціях вермахту. Порівняно з попереднім часом ці заходи були значно краще забезпечені у кадровому і матеріально-технічному плані⁶³.

Через труднощі, пов'язані з транспортуванням людей і вантажів на окуповану територію, активні дії партизанів розпочалися з середини червня 1943 р. У глибокий тил ворога рушили з'єднання С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Федорова, інших командирів. Незабаром командування оперативного тилу групи армій «Південь» зафіксувало 135 випадків появи у зоні своєї відповідальності партизанських загонів і з'єднань, а у серпні 1943 р. вже повідомлялося, що відбулося понад 940 боїв із партизанами. 9 серпня 1943 р. командуючий німецькими окупаційними військами в Україні (на теренах райхскомісаріату) розтлумачив своїм підлеглим, що вся контрольована німцями українська територія вважається партизанським районом⁶⁴.

Особливого резонансу набув рейд у Карпати з'єднання С.Ковпака (червень — вересень 1943 р.). Попри втрати, партизани помітно дезорганізували діяльність німецької адміністрації на Станіславщині та підштовхнули до антифашистської боротьби підпільні структури ОУН(б). Рейд ковпаківців до Галичини у черговий раз підтвердив уразливість у цьому регіоні позицій німецької влади від дій добре вишколених і гарно озброєних партизанських формувань, однак ЦК КП(б)У та УШПР не змогли скерувати туди інші партизанські формування. Про те, як рейд ковпаківців збурих нацистське керівництво, свідчить телеграма-блискавка райхсфюрера СС Г.Гіммлера на адресу групенфюрера СС Е. фон дем Бах-Зелевського (3 серпня 1943 р.), який відповідав за боротьбу з партизанами на Сході. В ній містився категоричний наказ «живим чи мертвим» захопити С.Ковпака⁶⁵.

Особливо відчутних збитків зазнали гітлерівці від диверсійних дій українських партизанів. За період від 1 квітня до 1 серпня 1943 р. було підірвано 713 ешелонів, унаслідок чого знищено або ж ушкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 57,5 км рейок, здійснено 8 нападів на залізничні станції. Під ударами партизанів у цей період перебувало 40 залізничних напрямків і ділянок загальною довжиною близько 4 тис. км.⁶⁶

Починаючи з весни 1943 р. під впливом подій на фронтах світової війни, де війська антигітлерівської коаліції здобували перемогу за перемогою, населення окупованих районів України почало активніше вступати до лав партизанів. Однак зростання чисельності партизанських формувань з огляду на брак озброєння відбувалося повільно. А це, своєю чергою, обмежувало можливості партизанського руху щодо розширення масштабів збройної боротьби у ворожому тилу у весняно-літній період 1943 р. Попри те, що на 1 серпня 1943 р. УШПР мав у своєму підпорядкуванні 116 загонів і

31 партизанську групу (всього 25 тис. бійців)⁶⁷, ця чисельність виглядала явно недостатньою для реалізації масштабних і складних бойових завдань у ворожому тилу.

Уже наприкінці травня 1943 р. командир партизанського загону А.Грбчак повідомляв УШПР, що до нього щоденно приходять 20–30 добровольців, але через брак зброї він не може їх прийняти⁶⁸. Незабаром до штабу надійшла радіограма від керівника кам'янець-подільських партизанів С.Олексенка зі скаргою на відсутність необхідної кількості озброєння і неможливість із цієї причини приступити до виконання бойових завдань⁶⁹. Не краще виглядала ситуація і в наступні місяці. А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київщині І.Чепурного (16 серпня 1943 р.), до партизанських загонів області за наявності зброї можна було б прийняти до 5 тис. чол.⁷⁰

У цьому контексті слід зауважити, що брак зброї помітно впливав на стан руху Опору й у Західній Європі. З цього приводу керівник «Воюючої Франції» генерал Ш. де Голль писав: «Фактично контингенти бійців внутрішніх сил перебували у прямій залежності від озброєння, яке їм давалося»⁷¹.

Виконати в повному обсязі завдання плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. не вдалося. Однією з причин цього були прорахунки ЦК КП(б)У й УШПР щодо об'єктивної характеристики стану партизанських формувань України, недооцінка здатності противника захистити свій тил. Перед партизанами часто-густо ставилися завдання, які перевищували їх реальні можливості, що призводило до невиправданих втрат. Саме з цієї причини було змушене повернутися з Карпат з'єднання С.Ковпака, а партизани Я.Мельника не зуміли закріпитися на теренах Вінниччини. Не вдалося пробитися у південні райони України та в Молдавію іншим партизанським загонам і з'єднанням.

У ході виконання згаданого плану радянські партизанські формування наразилися на неочікувано сильний спротив із

боку ОУН та УПА. Ця обставина не дозволила вивести оперативні групи ЦК КП(б)У й УШПР на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Чернівецької областей. Крім з'єднання С.Ковпака, у Галичину не змогли пробитися інші партизанські формування.

Звільнення території України від нацистів, яке розпочалося після битви під Курськом, висунуло перед українськими радянськими партизанами нові завдання. 15 вересня 1943 р. військова рада Воронежського фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанськими загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро і сприяння радянським військам у взятті Києва. Для участі у цих діях передбачалося залучити 11 партизанських формувань чисельністю понад 17 тис. бійців⁷². 22 вересня УШПР поінформував командуючого Центральним фронтом К.Рокосовського про те, що його загопи отримали вказівки взаємодіяти з військами.

Починаючи з 19 вересня 1943 р., партизани Чернігівщини і Київщини приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі у зоні відповідальності Центрального, Воронежського та Степового фронтів. Усього було організовано 25 переправ, у тому числі 3 — на Десні, 12 — на Дніпрі, 10 — на Прип'яті⁷³. Військова рада Воронежського фронту в наказі від 10 жовтня 1943 р. наголошувала, що партизанські формування І.Бовкуна, М.Тарануценка, В.Ушакова, Ю.Збанацького, І.Хитриченка та Г.Покровського «поставлене їм бойове завдання щодо захоплення й утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро і Прип'ять виконали успішно»⁷⁴.

Що стосується участі партизанів у звільненні від окупантів столиці України, то ця акція вийшла невдалою. Партизанські формування, які дислокувалися на Правобережній Україні, не зуміли своєчасно вийти у визначені їм райони, а противнику, зі свого боку, удалося зірвати наступ радянських військ на

Київ із Букринського плацдарму. Лише кавалерійське партизанське з'єднання М.Наумова з північного заходу зуміло наблизитися до міста на 40–50 км, але було відкинуте гітлерівцями.

За цих обставин УШПР поставив перед партизанськими формуваннями завдання розгорнути бойові і диверсійні дії в оперативному тилу німецького військового угруповання, що утримувало Київ. 9 жовтня 1943 р. у донесенні коменданта 585-го армійського району (4-а танкова армія) повідомлялося, що партизани, отримуючи постачання повітрям, готуються до завдання ударів по німецьких військах західніше Києва. У зв'язку з цим командування противника зажадало від своїх частин активними діями знищити всіх партизанів у зонах відповідальності (частина Житомирської та Київська обл.)⁷⁵.

Упродовж 3–15 грудня 1943 р. 3-й польовий відділ 5-го управління НКДБ СРСР на підставі аналізу перехоплених німецьких і румунських документів інформував УШПР про активні дії партизанів на території Житомирської області, у тилу 1-ї танкової і 8-ї польової армій вермахту в районах Дніпропетровська і Кіровограда, а також на території Вінницької та Одеської областей⁷⁶.

Другий період партизанського руху став часом найбільших досягнень партизанів України в бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності. Характеризуючи можливості українських партизанів, генерал армії М.Ватутін відзначав їх здатність самостійно і разом з частинами Червоної армії здійснювати серйозні і великі за масштабами військової операції.

Упродовж 1943 р. партизанські загони та з'єднання, що підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури і кущі поліції, 24 — на штаби військових і тилових підрозділів і частин противника, 19 — на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Від партизанів до УШПР надійшло 1260 донесень, що містили 2011 фактів розвіду-

вального характеру⁷⁷. Зазначені показники були найвищими за всю історію партизанської боротьби в Україні.

На завершальному етапі визволення території України від гітлерівських окупантів (січень — серпень 1944 р.), який став третім періодом партизанського руху, перед партизанами постало завдання активними діями, спрямованими на дезорганізацію тилу ворожих військ, сприяти бойовим операціям Червоної армії. При цьому пріоритетне значення надавалося виходу загонів і з'єднань на територію Західної Волині та в Галичину. Однак ЦК КП(б)У й УШПР не врахували деякі важливі обставини, а саме можливості німецької оборони і наявність у західному регіоні формувань ОУН та УПА. Сили партизанських формувань, що мали діяти за складних бойових і політичних умов, явно перебільшувалися. Поза увагою залишилась та обставина, що чимала частина особливого складу загонів і з'єднань, воюючи впродовж 1941–1943 рр., відчувала велику фізичну і моральну втому, що позначалося на боєздатності.

На початку 1944 р. найбільш високою була концентрація партизанських сил на території Рівненської та Житомирської областей, де перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. чол.⁷⁸ Цю обставину використало радянське командування, котре при проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції 27 січня — 11 лютого 1944 р. віддело в ній помітну роль партизанам, які, за словами командуючого 13-ю армією М.Пухова, проявили себе «грізною силою в боротьбі з окупантами». Загони і з'єднання не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців із населених пунктів, утримуючи їх до підходу частин Червоної армії. Результативними були диверсійні дії партизанів. Проте спроби пробитися на територію Галичини виявилися невдалими. Крім з'єднань П.Вершигори, М.Наумова, М.Шукаєва у той регіон не вийшло жодне інше формування. Та й партизани

П.Вершигори і М.Наумова не довго затримались у Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польські терени, а загін М.Шукаєва перейшов у Словаччину. Головна причина цих невдач крилася в активній протидії ОУН та УПА, а також відсутності підтримки партизанів із боку українського населення. Ще 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І.Старинов в одній з інформацій до УШПР писав, що радянським партизанам на території Тернопільської і Львівської областей діяти буде важче, ніж у Німеччині (!)⁷⁹.

Перейшовши на територію Польщі та відчуваючи підтримку з боку місцевого населення, з'єднання П.Вершигори, М.Наумова й інших партизанських командирів завдали чимало клопоту гітлерівцям. Уже 1 березня 1944 р. відділ іноземних армій Сходу генерального штабу сухопутних військ Німеччини зазначав, що в північно-західній частині тилу групи армій «Південь» добре озброєні радянські партизанські формування вступили на територію Генерал-губернаторства і здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль — Люблін, Львів — Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁸⁰.

Високо оцінював бойові риси українських партизанів, що діяли у польсько-українському порубіжжі, держсекретар Генерал-губернаторства В.Коппе, який на нараді у Кракові (12 травня 1944 р.) сказав: «Це формування суто військові. Офіцери і підофіцери — досвідчені бійці, навчені тактиці, стратегії. Дуже складно знищити таку банду. Серед банд панує також дуже сильна дисципліна». Пізніше згаданий посадовець зазначив, що партизани є нечуваними, фанатичними бойовиками, які «усвідомлюють свою роль»⁸¹.

Німецький історик В.Герліц назвав з'єднання М.Наумова «чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни». За його словами, радянські партизани тривалий час завдавали ударів із лісових районів у витоках річок Західний

Буг і Стрий по важливих комунікаціях, а німецьким військам так і не вдалося їх розбити⁸².

На завершальному етапі визволення території України, у січні — серпні 1944 р., партизанські загони і з'єднання пустили під укіс 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мостів, розгромили 52 штаби і гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁸³, завдали ворогові втрат у живій силі. Оцінюючи діяльність українських радянських партизанів на цьому етапі, можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Г.Гудеріана: «Дії партизанів наприкінці війни, — згадував він, — особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті»⁸⁴.

У порівнянні зі збройними акціями європейського руху Опору бойові дії радянських партизанів у тилу нацистських окупантів виглядали значно більш масштабними. Учасники руху Опору, за винятком Югославії, рідко діяли великими формуваннями (500 і більше бійців), не прагнули постійно контролювати певні території, їхня бойова діяльність здебільшого мала форму диверсійних дій. Особливістю радянського партизанського руху була його політична однорідність, тоді, як в європейському русі Опору взаємодіяли різні політичні чинники.

Здобутки і втрати партизанського руху України

Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні пройшов складний і драматичний шлях розвитку, перетворившись на важливий фактор вигнання з української землі гітлерівських окупантів. Упродовж 1941–1944 рр. партизанські загони розгромили 411 ворожих гарнізонів, комендатур та кушів поліції, 56 штабів частин і з'єднань противника, захопили з боєм